

FARABİ FELSEFESİNDE BİLGİ VE TERAPİ/BİLGİNİN İYİLEŞTİRİCİ GÜCÜ

Mehmet Kasım ÖZGEN

Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi
mehmetkozgen@hotmail.com

Özet

Bilginin insanları iyileştirici gücünü keşfetme konusunda bilgi yaklaşımlarının rolünü anlamak önemlidir. Bilgiye olan yaklaşımlar birbirinden farklıdır. Kimi yaklaşımlar bilgiyi doğrudan güçle ilişkilendirmektedir. Ancak bu makalede öncülüğünü Türk -İslam düşünürlerinin yaptığı bilginin insani iyileştiren gücünü kullanmak, terapi vermek yaklaşımı analiz edilmiştir.

Söz konusu bu yaklaşımın öncülüğünü, Yusuf Has Hacı, Hoca Ahmet Yesevi, Hacı Bektaş Veli, Mevlana Celaleddin-i Rumi gibi mutasavvıf ve düşünürler yapmışlardır. Felsefe alanında ise Farabi mutluluğu insanın yaratılış amacı olarak görmüş ve eserlerinde bilginin insani iyileştiren gücüne sürekli dikkatleri çekmiştir. Bütün bu düşünürler bilgiye insanı değiştiren ve onu dönüştüren bir kimya gözüyle bakmışlardır. Ayrıca bu çalışmada bilginin kimya gibi insani neden iyileştirmesi gerektiği yaklaşımının arka planı aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Bu yaklaşımın sonucu olarak Doğu toplumlarında iyileştirmek, kendini iyi hissetmek ve başkalarını iyi hissettirmek, mutlu ve iyi olmak/ ermek şeklinde neden nitelendirildiği sorusu aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte bu çalışmada varlığı asla incitmemek ilkesinin terapiyle olan yakın ilişkisine işaret edilmiştir. Terapi aslında insanın kendi içindeki iyileşme güçlerini harekete geçirebilme yeteneğine dayanmaktadır. İyi hayat dediğimiz şey ise sonuçlar değil, bir ruhsal yolculuktur. Terapi sonuçta insanın insan, Tanrı ve evrenle olan ilişkisi ile ortaya çıkar.

Doğu şehirlerinde bilgi hayatı kolaylaştırmak için kullanılmaktadır. Hidroterapi/suyla tedavi, müzik, zikirler, semah gibi ritüel pratikler bu yaklaşımın sonuçlarıdır. Türk-İslam düşüncesi seyirinde dikkate değer bu çaba, insan olma-şehirli olma, bir başka deyişle kut, devlet, mutluluk sahibi olma çabası, her zaman iyi olma, iyileştirici olma çabası ile özetlenebilir. Bu çabanın kalbinde ise daima “akl-ı selim”, “kalb-i selim” ve “zevk-i selim” sacayağı olmuştur. Bu çalışma ile bilgi yaklaşımının bu sacayağı ile nasıl iyileştirici bir güce dönüştüğünü göstermek amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Bilginin İyileştirici Gücü, İncitmemek, Terapi, Semah, Mutluluk.

HEALING POWER OF KNOWLEDGE AND THERAPY/KNOWLEDGE IN THE PHILOSOPHY OF AL-FARABI

Abstract

It is important to understand the role of the knowledge approaches discovering the healing power of knowledge on human beings. The approaches of knowledge are different from each other. Some approaches directly relate the knowledge to power. However, this paper analyses approaches of using the healing power of knowledge on human, giving therapy pioneered by the Turkish-Islamic philosophers.

This approach pioneered by sufis and philosophers like Yusuf Has Hacı, Hoca Ahmet Yesevi, Hacı Bektaş Veli, Mevlana Celaleddin-i Rumi. In the field of philosophy, Al-Farabi saw the happiness as the purpose of man's creation and attracted sustained attention of the healing power of knowledge on human beings. All of these philosophers considered knowledge as a chemical that converts and changes people. In addition, this paper tries to investigate the background why knowledge should heal people like a chemical.

As a result of this approach, the study tries to clarify the issue of why concepts of improve, feel good about yourself and make others feel good referred to being happy or good in the Eastern societies. However, this study points out the close relations with the principle of never hurt an entity and therapy. Therapy actually based on the ability to mobilize human's own healing power. What we call the good life, isn't the results, it's a spiritual journey. Therapy reveals by the relationship of human by human, God and universe, after all.

Knowledge is used to make life easier in the Eastern cities, therefore the results of this approach are ritual practices such as hydrotherapy / water treatment, music, chanting and semah. Under the Turkish-Islamic ideas, this remarkable effort can be summed up with being a human- being urban, in other words glory, state, effort to have happiness, always being good, effort to be healing. At the heart of this effort, good sense, goodwill, highest pleasure always have been trivet. This paper intends to show how knowledge turned into a healing power by trivet above.

Keywords: The Healing Power of Knowledge, Not To Hurt, Therapy, Semah, Happiness.

A. Giriş

Bilgi felsefesi doğrudan bilgiyi, ahlak felsefesi ise eylemleri konu edinir. Öncelikle konumuzu açısından bilgi felsefesi ile ahlak felsefesinin örtüştüğü ortak alana işaret edip; bu ortak alan bilgilerinden daha çok yararlanacağımızı belirtmekte fayda vardır. Bilgi ve eylemin karmaşık ilişkisinden dolayı konumuz bir boyutuyla bilgi felsefesi; öteki boyutuyla da ahlak felsefesiyle ilişkilidir. Eylemlerin ilkesini belirlemede bilgi felsefesine, bilginin eyleme dönüşmesi konusunda ise ahlak felsefesine ihtiyaç olduğu kuşkusuzdur. Bu nedenle bilgi ve eylem arasındaki ilişkinin birbirleriyle sıkı sıkıya bağlı olduğuna işaret etmemizde konumuz açısından önem vardır. Öte yandan bilgi felsefesi ile ahlak ve siyaset gibi pratik felsefe birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Bu bağlılık bazı medeniyet veya düşünüş biçimlerinde daha belirgin bir şekilde öne çıkarken bazı düşünüş biçimlerinde ise pratik felsefe biraz daha geri planda kalmaktadır.

İnsan eylemlerini yönlendiren temel ilkeler ahlak felsefesinin konusudur. Bununla birlikte pratik felsefe teorik felsefeye bağlıdır. O halde bilgi felsefesi ve pratik felsefe, insan eylemlerini yönlendiren kavramları ve temel ilkeleri ele alır. Bu temel ilkeler pratik yaşamı belirleyen bilgi anlayışından, bilgiden, hikmetten neşet ederler. Bu ilkeler, aynı zamanda akla, tecrübeye, sezgiye dayanan eylem kurallarıdır. Pratik felsefe, bu ilkeleri sistemleştirerek hepsi için geçerli genel ilkeler bulmaya çalışır. Bu ilkeleri hayata geçirmekten asıl amaç, insan yaşamını iyileştirmek, kolaylaştırmak, problem çözmek, düzene koymak, kısacası insanı ve onun hayatını iyileştirmek ve mutluluğu kazanmaktır. Bir başka deyişle, bu ilkelerden, bilgiye olan yaklaşımın, yönelimin altında iki dünya mutluluğunun kazanılmasıdır. Bu anlayış, Sokrates, Platon, Aristo'dan Farabi, İbn Miskeveyh'e ve Kınalızâde'ye kadar devam etmiştir.

Türk-İslam tefekkür tarihinde bilgiye olan yaklaşım, ondan sağlanan sınırsız ve kontrolsüz bir güce sahip olmaktan ziyade, insan psikolojisi üzerindeki etkilerine daha fazla ağırlık veren bir yaklaşım olduğu tespitini vurgulamak dikkate değerdir. Yusuf Has Hacıp *Kutadgu Bilig'de* "bilgi bir kimya gibidir, içinde her şeyi toplar ve değiştirir" der.¹ İnsan bu kimya ile değişim ve dönüştürme alanı içinde hep olmalıdır. Bilgi ve eylem ilişkisi hep bu yönelimde canlı tutulmalıdır. Bilginin bir kimya olduğu metaforu, Hoca Ahmet Yesevi'nin *Divan-ı Hikmet*'inden, Hacı Bektaş Veli, Yunus Emre, Mevlana'ya kadar hep ön plana çıkarılmış, kullanılmış bir metafordur. Burada Yusuf Has Hacıp'in görüşlerine kısaca değindikten sonra Türk-İslam Filozofu Farabi'nin görüşleri üzerinde özellikle duracağız.

Bilgi ve Eylem İlişkisi

Türk-İslam düşünürlerinin bilgi ve eylem yaklaşımlarının ilk dönemini insan nedir? Ben kimim? Benlik nasıl çalışır? İnsan için hayatın bir anlamı var mıdır? İyi hayat nedir? İnsanın nasıl yaşması gerekir? "İncitmemek" ahlaki ilkesi neden önemlidir? gibi soruların ağırlıklı olarak işlendiği bir dönem olarak değerlendirebiliriz. Bu dönemim bilgi yaklaşımını insanın bilgiden iyiye/erdeme sahip olmasını ve aynı zamanda acı/mutsuz zihinsel hallerden bilginin iyileştirici gücünü kullanarak çıkmayı öğrenmesi gerektiği şeklinde özetleyebiliriz. Bir başka deyişle o dönemin yaklaşımının ağırlık merkezi "bilgiye sahiplik/bilge ve "insan olmak/eren" felsefesidir. Bundan dolayı Türk -İslam tefekküründe bu yaklaşımın hakim olduğu bu dönemde insanın kim ve işlevinin ne olduğu, insanın kendini nasıl tanıyacağı, hedefine ermekten onu alıkoyan en büyük engelin ne olduğunu öncelikle bilmesi önemlidir. Kişi kendine en büyük düşmanın yine kendi içinde saklı egosu olduğu gerçeğini kendini gözlemleyerek kavraması, bu "nefs" denen kendi düşmanın hile ve tuzaklarını bilmesi ve onun tuzaklarından nasıl kurtulacağını da öğrenmesi gerekir. Bu ve bunun gibi sorunlar üzerinde

¹ Yusuf Has Hacıp Kutadgu Bilig, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, Ankara, s. 37

yoğun tartışmaların yapıldığını, düşüncenin merkezinde bu soruların olduğu gerçeğini o döneme ait bir çok eserlerde görmemiz mümkündür. Bu eserlerde üzerinde durulan ana konu “insanın nasıl yaşaması” gerektiği ile ilgili temel problemdir. Bu temel problemin çözümünde gözetilen ve önerilen: insanın kendi varlık potansiyelini tanınması; varlığını iyi, zevkli/neşeli/vecdi bir varlığa, hayatını ise her zaman ve her koşulda daha mutlu bir hayata dönüştürme ödevini kavraması ve bu ödevi yerine getirmesidir. İnsanın bu asli ödevini yerine getirirken; gözetmesi gereken diğer önemli yaklaşım da bu dünya ve öte dünya hayatı için acısız bir hayatı inanç dünyası içinde amaçlaması ve bu amacını gerçekleştirebilmesi için de Tanrı'nın buyruklarına uygun yaşamasıdır.

Bu dönemdeki bilgi ve eylem yaklaşımlarının çerçevesi “*insanın hayat değeri nedir?*” sorusu ile belirlenmiştir. Bu soruya genel anlamda verilen cevapsa hep “bilgi” ve bilgidan elde edilen “iyi olmak” hali olmuştur. O dönemin düşünürleri için bilgi hayatın değerini ve kaderini belirleyen en önemli güç olarak kabul edilir. Ancak bilginin insanlığın zararına kullanılması insana karşı olmakla nitelendirilir ve hoş karşılanmaz. Bu yaklaşımın önemi hayatın değeri eşyanın ve insanın içinde saklı olan bilgiye ve varlıkta saklı bu potansiyel bilginin hal olarak ortaya çıkarılmasına bağlı olmasında yatmaktadır. Çünkü bu durumda bilgi ve olmak/ermek kişi için uzak ve başkasına bağlı bir şey değil; kişinin hemen yakınında hem de ona bağlı olan bir fenomen olarak görülmektedir. Eğer siz hünerli bir kimyacı olmayı başardıysanız; eliniz altındaki madenden kendiniz için her türlü faydalı dönüşümü artık yapabilirsiniz demektir. Öyleyse ilk öncelik iyi bir kimyacı olmayı amaçlamaktır.

İyi bir kimyacı olan bu kişi aslında gerçeklik/varlık bilgisine sahip olan, hayatın amacı olan mutluluğu da kazanmış bir kişidir. Bununla birlikte bu kişi önemli bir ahlaki öğretiye de kendiliğinden benimser. Bu ahlaki öğreti varlığı incitmemek ilkesine dayalı bir öğretilerdir. İnsanı incitmemek gerekir, çünkü varlık bir bütündür ve her şey bir dengeye bağlıdır. Başkalarını, canlıyı, kısacası tüm var olanı incitmek ise varlığın dengesini, yani kişinin aslında kendi dengesini bozması anlamına gelir. Buna bağlı olarak kendine dönük bireyin mutsuzluktan kurtulması için de kişinin “*incitmemek ve incinmemek sanatını*” her ikisini birlikte kazanmış olması gerekir. Bu iki sanat ise ancak bilginin zihinlerde sistemleştirilmesi ve pratik alanda alışkanlıklara dönüşüp bu alışkanlıkların sürdürülmesi sayesinde mümkün olabilir. Buna bağlı olarak bireysel ve toplumsal alanda bilgiyi mutluluğa dönüştürebilmek için doğru düşünme ve doğru konuşmanın ölçütü olan mantık gücünün kullanılması ve yaşam alanında “neyin doğru, neyin yanlış” olduğunu dair çeşitliliğe dayalı yaklaşımların korunması ve çeşitliliğe dayalı hayatı iyileştirme yöntemlerini farklı gelenek ve örfler ile hoşgörülü bir şekilde desteklemesi dikkatleri çekici bir şekilde çokça önemsenmiştir. Farabi'nin mutluluğu konu edinen Tahsil-u Saade gibi eserlerinde mantık

konularını sıkça işlemiş olması, aslında onun mantık ve mutluluk arasında bağın önemine işaret etmesinden kaynaklanmaktadır.

Bilgi ve Terapi ilişkisi

Bilgi ve eylem ilişkisi açısından genel anlamda özetini verdiğimiz Türk- İslam tefekkürünün o dönemindeki bilgi yaklaşımında hakim olan yaklaşım: “nasıl yaşamalıyım?” sorusuyla da özetlenebilir. “Nasıl yaşamalıyım?” sorusunu cevaplamak için genel olarak birçok kavrama başvurulduğu gözlemlenir. Örneğin, “Tanrı’ya, doğaya, kurallara, genel kabullere, ilkelere, amaçlara, bildiğine, istediğine, sana söylenene, senden istenene, atalara, bilime, iyiye, faydaya, estetiğe, hazza ve zevke göre yaşamalıyım” şeklindeki cevaplarda, başvurulmuş kavramlar aslında birbirinden farklıdır. Ancak hepsinin özünde saklı olan tek nokta bilgi/hikmettir. “Nasıl yaşamalıyım?” sorusunu, Farabi'nin “mutluluk” kavramına dayanarak cevaplandırması sadece Yunan felsefesinin etkisi olarak görmek yanlış olsa gerektir. Aksine Türk tefekkür düşüncesinin bilgi anlayışına hakim olan “iyi olmak, iyi yapmak, iyileştirme gücünü, yeteneğini ortaya çıkarmak” kısacası, “terapi” diye özetleyeceğimiz bir anlayışı, düşünce tarihi boyunca hep içten yaşamış ve benimsemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Türk-İslam tefekkürü felsefi gelenek açısından Yunan tefekkürünü hiçbir zaman körü körüne taklit etmemiştir.

Epistemolojik açıdan “bilgi nedir?” sorusunun cevabı; “özne ve nesne arasındaki bir ilişkidir” şeklinde özetlenebilir. Bilgi düşünmenin / düşüncenin bir ürünüdür. Bilgi metafizik anlamda Ben ile O, Ben ile Sen arasında sınırlar çizen ve sınırlar kaldıran ya da sınırlar hakkında bize algılama, anlayış ve kavrayış veren bir ışıktır. Bilgi aydınlanmadır, aydınlatmadır. Varlık bir aydınlanmadır. Aydınlanma ise iyi olmak, sağlıklı olmaktır. Çünkü evrende iyileştirici tek güç vardır o da: ışıktır. Işık insani iyileştiren bir enerjidir. Öyleyse terapi bilgi ile aydınlanan alanın doğal olarak, yani kendiliğinden iyileşmesidir. Işık ve varlık bir araya geldiğinde iyileştirici güç kendiliğinden çalışmaya başlar. Öyleyse buradaki temel yaklaşım bilgi ve varlığı bir arada görmek veya bir araya getirmektir.

Fizik dünyasında ışık ne ise, varlıkla ilişkili epistemolojik açıdan da bilgi odur. Bir başka deyişle bilgi varlığın ışığıdır. Varlık ışık ile iyi, karanlık ile de kötü olarak anılmıştır. İnsan hayatına bilgi kadar etki edebilecek, bilginin hızına, etkisine ulaşabilecek, insana etki edebilecek başka bir şey daha yoktur. Bir madde ışık hızına ulaştığında nasıl ki artık madde değil de ışık olarak değerlendiriliyorsa, tıpkı bunun gibi bilginin gücünü elde etmiş olan bir zihin de bilgin, aydın ya da ışık olmuş demektir. Bu zihinsel durum iyi olmak ve iyileştirmek için gerekli olan bir durumdur. Şaman ışığı yakalamış, eren ise nurun kendisi olmuş bir kişidir. Bilgi bu anlayışa göre iyi yaşamak, iyi hayat sahibi olmak, yani “kut” sahibi olmak, can ve nur sahibi olmak demektir. Bu nedenle olsa gerek Yusuf Has Hacip *Kutadgu Bilig’inde* şöyle der:

“Bilgiden payını almamış kimse
Yaşıyor sayılmaz, ona sen ölü de
Bilgi ile ancak insan büyür
Üstün kişi olur, her işi görür.
Bilgisiz kişiler boş bir heykeldir
Bilginin yeri gökten daha yücedir.”²

Bu durumda bilgi düşünürümüze göre insan varlığına can veren, onu diriltiren bir nurdur. Bu nur aynı zamanda ruha ve bedene de şifadır.

Düşünme ve Düşünce

Mahmud-i Şebusteri, Gülşen-i Raz adlı eserinin başlangıcında “düşünce denen şey nedir?” “Düşüncenin başlangıcının alameti nedir?” “Düşüncenin sonu nedir?” soruları ile başlar.³ Bilginin ve düşüncenin kaynağının ne olduğu sorusu, bilgi felsefesi ile metafiziğin buluştuğu bir noktadır. Bilgi zihnin düşünce, duygu, hayal gücü, bellek, davranış ve devamlılık gibi içsel güç merkezlerinin çalışması sonucu üretilen zihinsel güçlerin ortak bir ürünüdür. Zihnin bu güçlerinin dengeli çalışması sonucu ortaya çıkan bilgi ancak yaşamı iyileştirici potansiyel bir güce sahip olabilir. Bu merkezi güçlerin dengesiz çalışması sonucu elde edilen bilgi ise, kötü bir zihin ve iyileştirici özelliği olmayan, iyi bir hayat sağlamayan bir tür bilgidir. Bu türden bir bilginin bütünle/evrenle ilişkisi olamayan tikel bir bilgidir. Tıpkı hayvanlardaki bilgide olduğu gibi. Bu türden tikel bir bilgi bütünle/varlıkla tüm bir iletişimi olmadığı için ne birey ne de toplum için hiçbir iyileştirici etkisi yoktur. Çünkü o kişi Bütünsel Olan Varlık bilgisini elde etmemiştir.

Düşünme merkezine algı ve sezgi sonucu düşen bir imge, bir fikir kendini gerçekleştirme özünü de beraberinde getirir. Başka bir deyişle her düşünce, fikir, idea kendiliğinden eyleme karşı yönelimlidir. Bu nedenle düşünme merkezinin hemen yanında bulunan duygu merkezi düşünme merkezinin bu düşüncesine hemen duygu enerjisi verir. Örneğin adalet, doğruluk iyidir, güzeldir düşüncesine; “öyleyse adaleti doğruluğu ya da iyiliği ve güzelliği sev, onunla daha yakından ilgilen, merak et, incele ve sürekli bir biçimde eylem alanına al” türünden bir enerji desteklemesi yapar. Daha sonra davranış -hareket merkezi- duyguyla desteklenmiş bu düşünceyi davranışa, eyleme dökerek gerçekleştirme potansiyelini sunar. Düşüncenin bir iki davranışla ancak ortaya çıkabilmesi, düşünce merkezinin sınırlı gücünden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle devreye dördüncü güç girer. Bu

² Hacıp, Yusuf Has, Kutadgu Bilig, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, Ankara, s. 205

³Şebusteri, Mahmud-i, Gülşen-i Raz, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, s. 3

güç de insan zihninin devamlılığının, davranış tekrarının, huy ve alışkanlık kazandırabilme güç ve potansiyelidir. Bu dört zihinsel potansiyel güç sayesinde insanda bir düşünce, bilgi, kavrayış ve anlayış haline gelip kendini gerçekleştirme yönelimine girer.⁴ Bu şekilde kendini gerçekleştirme sonucu kazanılan bilgiye “anlayış”, “kavrayış”, “irfan” ya da “hikmet” denir.

Bilgi ve Varlık

İnsanın gelişmesinin, üzerinde gerçekleştiği iki çizgi vardır. Bilgi ve varlık çizgisi. Bilgiyi tek başına bir değer değil, varlığa ilişkin bir şey olarak anlamak gerekir. Bazı kültürlerde insanın büyük bilgi sahibi olabileceği, örneğin yetenekli bir bilgin olabileceği, fakat aynı zamanda düşük, egoist, kıskanç, öfkeli, gururlu, sevgisiz ve zalim olabileceği ve olmaya hakkı bulunduğu görüşü kabul görebilir. Bu özellik sadece bilgiye sahip olanın varlığıdır. Ve insanlar sanırlar ki onun bilgisi onun varlığına bağımlı değildir. Söz konusu bu kültüre mensup insanlar bilgi seviyesine çok değer verirler, ama insanın varlığına değer vermedikleri gibi, kendi varlıklarının aşağı seviyede olmasından da utanç duymazlar. Çünkü insanın bilgisinin onun varlığının seviyesine bağımlı olduğunu kavramazlar.⁵

Modern insanın en belli başlı özelliği kendisinde, içsel ve dışsal dünyasında bir birlik olmayışıdır. Gerçek bilgi “Birliğin Bilgisi” ve “Bütünselliğin Bilgisi”dir. Bütünsel olmayan parça bilgisi, insanı parçalayıcı bir bilgidir ki bu da insanın mevcut iyileştirici gücünü daima zayıflatır. Burada iyileştirici güçle kast edilenin sözcüğün tüm boyutlarıyla geniş anlamda kullanılmıştır. İnsanlara iyi davranmak, onlar hakkında kötü düşünmemekte iyileştirici bir güçtür. Bu tür tikel bilgi insanı özgürleştirmek yerine daima bilgi nesnesine bağımlı kılarak onu köleleştirir. Bir başka deyişle bütünden koparan bir bilgi varlığı/insanı mutsuz eder. İnsanın varlığı anlaması önünde bir engel oluşturur. Bu nedenle Türk- İslam düşünürleri bilgiye daima hikmet anlayışıyla yaklaşmış ve bilgi- iyilik kavramlarını birbirini çağrıştıran bir şekilde kullanmışlardır. Bilenin peşin kabul olarak iyi olarak nitelendirilmesinin nedenlerinden biri de bu olsa gerektir.

Varlık ve bilginin bir arada ve bütünsel olması, beraberinde çok önemli bir özellik taşır. Bu da: bilginin kendiliğinden insanı iyileştirici özelliğe sahip olmasıdır. Hikmet, hem kendi sahibini hem de çevresinin bir hekimi/terapistidir. Tam bu noktada hikmet ve hekim kavramının aynı kökten geldiğini hatırlatmamızda fayda vardır. Her iki kavramın yapısında bütünsel olarak varlığın iyiliğine gönderme vardır. Işık gibi şifa da dokunduğu şeyi iyileştirir. Bunun tersi olan cehalet, bilgisizlik ise kötüleştirir ve sahibine ancak acı, keder getirir. Bu acı ve kederin insan zihnini, yaşamını, her geçen gün daha da kötüleştirilmesi, bilginin iyileştirici özünün bu bilgi türünde olmamasından kaynaklanmaktadır.

⁴ P.D. Quspensky, İnsan Gerçeği, Ruh Madde Yayınları, İstanbul, s.101

⁵ Aynı eser, s.85

Bilgi ve Terapi İlişkisi

Yaşamı kötü olan bir insan, zihnin düşünce, duygu, davranış ve devamlılık/alışkanlık gibi temel güçlerini dengeli bir şekilde kullanamayan bir insandır. Eski Hint ve Yunanda felsefe tanımı yapılırken anlatılmak istenen temel anlam, bilginin ve dolayısıyla felsefenin “varlığın kökten bir başkalaşımını gerçekleştirmeye yönelik bir pratikler alanı” olduğu şeklinde özetlenirdi. Bir başka deyişle felsefe insan ruhu için bir tür “terapi” olduğu anlayışı ön plana çıkmaktaydı. ⁶ Terapi kelimesi “iyileşmek” ve “iyileştirmek” anlamına gelir.⁷ Acı, keder, ıstırap ve yeti kaybını dindirmek için yapılan teşebbüsler “terapi” olarak adlandırılır. Her toplum ve medeniyet kendi bireylerini böyle bir etkide bulunmak üzere eğitir. Batı kültüründe terapiyi daha çok bir uzmanlık alanı gibi anlamak hakim bir algılama biçimidir. Doğu toplumlarında ise iyi olmak ve iyileştirmek temasının bir ödev olarak öne çıkmasından dolayı, terapi kavramı kamuya yayılan, herkesin bir şekilde sahip olması gereken bir ödev olarak kabul edilmiştir. Terapi aslında insanın kendi içindeki iyileşme güçlerini harekete geçirebilme yeteneğine dayanmaktadır. İyi hayat dediğimiz şey ise sonuçlar değil, bir tür ruhsal yolculuktur. Terapi sonuçta insanın insan, Tanrı ve evrenle olan ilişkisi ile ortaya çıkar. Ruhu iyileştirmek Buber’in söylediği gibi bir “Ben-Sen” ilişkisidir. Tek başına bir “ben” yoktur.⁸

18. Yüzyılda Kant “Ruhun Gücü” adlı küçük bir kitap yazarak o kitapta ruhun beyin ve bedensel hastalıklar üzerindeki etkisine işaret etmiştir. Ayrıca kişinin kendi ruhunu telkin, derin düşünme, meditasyon, okumak, tartışmak, egzersiz yapmak gibi yollarla eğiterek kendini iyileştirebileceğinden söz etmiştir. Ancak bundan çok daha önceleri özellikle Hint, Mısır, Yunan ve Türk İslam filozofları bilginin ruhu, bedeni ve dünyayı iyileştirdiği konusunda sayısız eserler kaleme almışlardır. Hemen hemen tüm eserlerde sağlam bilginin karşısına koydukları vesvese, kuruntu ve sanılardan/isteriden kurtulmak gerektiğini; bu içsel seslere kulak veren, sırtını sağlam bilgiden ayıranların kendini yönetememek, isteri/duyu bozuklukları ve üzüntülerden kurtulamamak gibi zihinsel hastalıklarla uğraşmak zorunda kalacaklarına dair ciddi uyarılarda bulunmuşlardır.⁹

Türk İslam medeniyeti şehirlerde bilgiyi yaşatmak başta olmak üzere, hidroterapi / suyla tedavi, müzik, sema, dua, zikir, günlük ve haftalık vird, sohbet, seyahatler, tekrar tekrar okumalar, türbe ziyaretleri, Doğu şehirlerinde yaygın olan satranç, dama, tavla, çevgen gibi oyunlar, haftada bir hamam sefaları ve derin mizah anlayışlarının sergilendiği ortamlar gibi birçok terapi çeşitlerini hayatın doğal bir parçası olarak zaten uygulandığını hatırlatmamızda fayda vardır. Türk İslam şehirlerinde şehirleşme mantığı,

⁶ Pierre Hadot, Ruhani Alıştırmalar ve Antik Felsefe, pinhan, istanbul2012, s.30

⁷ Kemal Sayar, Terapi, Timaş, İstanbul. 2011, S.27

⁸ Aynı eser, S.20

⁹ Razi, Ebubekir, et-Tıbb-ı Ruhani, çev. Hüseyin Karaman, İz yayıncılık, 2004 s.95

şehirde yaşayanları iyi yapma, iyileştirme, hayatlarını kolaylaştırma üzerinde kurulmuştur. Bütün mekanlarda ferahlık amaçlanır. Her caminin yanında hamam, şifahane ve gül bahçelerinin olması bu mantıktan kaynaklanıyordu. Şehirleşme, şehirli olma, o dönemin bilginlerine göre özgür düşüncenin gerçekleşmesi için en uygun mekânlar, ortamlar anlamına geliyordu. Zira o dönemde bilginler düşünceyi bir tohuma benzetmekten hoşlanırlardı. Her tohum kendine en elverişli toprakla bulunduğu andan itibaren büyüme denen mucizeyi gerçekleştirir. Başka bir deyişle tohumun, yani düşünmenin kendini gerçekleştirmesi elverişli toprağa, yani şehre bağlıdır. Bu nedenle Farabi şehirden başka bir yerde mutluluğun kazanılamayacağı düşüncesindedir. Ayrıca bu bilginler büyüme denen mucizenin iradi bir durum olmadığını farkına varmışlardır. Toprağa atılan tohumu, toprağa atma işi, irade işidir. Ancak tohumun / düşüncenin kendi işini kendi yapması, yani büyüme işi ise, insan iradesi ile ilgili bir durum değildir. Bunun farkında olan bu dönemin bilginleri, düşünce odaklarına fikirleri, bilgileri ve vizyonları almışlardır; sınırsız ve kontrolsüz güç ve zora dayalı bilgi yaklaşımlarını ise odaklarına almamışlardır. Bu nedenle o dönem için saygı ve hoşgörü önemli bir erdemdir. Yine bu bilginler hayal gücünün/sanatsal gücün karşısında irade gücünün zayıflığını görebilmişlerdir. İradenin yapamadığı şeyleri hayal gücünün daha etkili bir şekilde insanı dönüştürdüğünü/değiştirdiğini gözlemliyorlardı. Bu nedenle şehir tüm sanatların üzerinde kolaylıkla bezendiği, süslendiği bir terapi mekanı olarak kabul ediliyordu. Çeşitli sanatlarla süslenen ve bilgi ile inşa edilen bu görkemli şehirler, kendi mensuplarına görsel, işitsel, bilişsel ve duygusal bir terapi sağlıyorlardı ve adeta o şehirler doğal terapi merkezleri olarak öne çıkıyorlardı.

Farabi zihin- beden ve şehir- şehir başkanı arasında benzetme yapar. Bedeni yöneten nasıl ki zihinse, şehri de yöneten başkandır. Bu anlamda beden ve şehir, zihin ve başkanın yönetim alanlarıdır ve zihin ve başkan ise bu alanların ilkeleridir. Bütünsel olarak baktığımızda bilginin “şifa” olarak ortaya çıktığı iki mekân vardır: Birincisi birey insanın mekânı: zihin-beden. İkincisi ise toplum insanının mekânı: şehir. Türk-İslam düşüncesinin seyrine baktığımızda, her iki mekanda da bilginin nasıl şifaya, iyileştirici bir güce, doğal terapiye dönüştürüldüğüne dair örneklerle kısaca işaret ettik. İnsanın bedeni, onun ilk şehridir. Birinci boyut olan zihin- beden alanında ruhun, aklın, nefsin ve zihnin temizlenmesi, tüm negatif duyguların iyi duygulara dönüştürülmesi çabası vardır. İkinci boyut olan şehirde ise, tıpkı bir insan gibi, onu da iyi yapma, diri tutma gayreti vardır. İnsan nasıl nefesle ayakta duruyorsa ki bu Tanrı'nın nefesidir; aynı şekilde şehir de başkanın nefesiyle ayakta durur, hayat kazanır. Başkanın nefesi şehri diri tutar. Bu nefes iyi ise, şehir, mensupları için “iyileştirici”; kötü ise şehir de mensupları için “kötüleştirici” bir özellik arz eder. Bu nedenle “insan” ve “iyi şehir” tanımı

ortaktır: “İyi insan, güzel şehir odur ki onlar milletin hamalıdır.”¹⁰ Hizmet ile kullar bey olur, hizmet ile köleler özgür olur. Bu hizmet psikolojisinin temel hedefi ise, insanın kendini ve ötekini iyileştirmesi ve terapi etme çabasıdır.

Yusuf Has Hacib’in, “kut”u, devleti, saadeti güneşe değil, aya benzetmesi bu çaba açısından oldukça önemlidir. Güneş gökteki değişmez şekliyle insan zihninde kalıcılık ve değişmezlik yanılığını oluşturabilir ve insanlar bu kalıcılığa güvenerek, kendilerini iyileştirme ve devleti, “kut”u, mutluluğu koruma çabısından vazgeçebilir ve bunu korumada da gevşeklik gösterebilirler. Oysa ay göktedir. Sürekli halden hale girer, yani sürekli değişim geçirir. Ama sonunda ay her zaman dolunay olur. İşte o dolunayın beden ve şehir mekânında kalıcı olması isteniliyorsa, bu değişimi gözeterek, gözlemleyerek her zaman kendisi ve devleti için bir çaba içerisinde olmak, tefekkürün mensuplarına yüklediği en önemli bir ödevdir.

“Ay-Toldı dedi ki benim adımlı
Arifler benzetir aya, tavrımı.
Ay doğarken önce küçücük doğar
Güngüne büyür de yukarı ağar
Dolunay olunca dünyayı ıştır
Dünya halkı ondan aydınlık alır.
Tam olunca ay, gör yüceye çıkar
Tekrar küçülerek görkemi kaçar
Aydınlık azalır, sonra yok olur
Tekrar küçük doğar dolunay olur
Benim özümün de tavrı bu olur
Bazen var olur da, bazen yok olur”¹¹

Bilginin iyileştirici gücünü dolunay gibi tam olarak kazanabilmek için, bilgiyle sürekli yenileme çabasını göstermekten başka bir yol yoktur. Çünkü devlet kutluluk, mutluluk ve yenilik / tecdit demektir. Çünkü devlet değişen koşullara göre sürekli yenilenmeyle kutluluk ve mutluluk ile dolar.

“Kusurum, insanlar döneke diyerek
Çekiştirir, söyler, kötüleyerek
Kusur denmez bence dönekeliğime
Yeni şey seçerim, daim kendime

¹⁰ Hacib, Yusuf Has, a.g. e. s.55

¹¹ Hacib, Yusuf Has a.g.e. s.71

Bütün eski şeyler yıpranmış olur
Eskiye katlanmak tiksinti verir
Yeni şey var iken, eski ne gerek
Seçme şey var iken kötü ne gerek”¹²

Türk-İslam düşüncesi seyrinde dikkate değer bu çaba, insan olma-şehirli olma, bir başka deyişle *kut*, *devlet*, *mutluluk* sahibi olma çabası, her zaman *iyi olma*, *iyileştirici olma* çabası ile özetlenebilir. Bu çabanın kalbinde ise daima “*akl-ı selim*”, “*kalb-i selim*” ve “*zevk-i selim*” sacayağı olmuştur.

Farabi’de Bilgi ve Terapi

Şimdi bu düşüncelerin daha önce felsefi açıdan dile getirilmiş boyutu üzerinde duralım: Farabi, Tahsilü’s-Saâde adlı eserinin başında mutlu olmak için gerekli gördüğü dört temel erdemlerden söz eder. Söz konusu bu dört erdem gerçekleştirilmeden insanın kendini ve dünyasını iyileştirmesi mümkün değildir. Ayrıca mutluluğu da kazanmak mümkün değildir. Bunlar: Nazari, ameli, ahlaki ve sanatsal erdemlerdir. Sanatsal erdem gücü sayesinde bir nesnenin güzelliğini kolayca fark ederiz. Söz konusu bu estetik farkındalıkla birlikte, zihin o estetik nesneyi yapmak/sanat isteği ile dolup taşar. Bundan sonra tahayyül gücüyle bu estetik nesne iyi bir beceri ve teknikle zihinde tahayyül edilene en benzer şekilde yeniden nesnelere dünyasında meydana getirilir. Güzelliğin zihinde yer tutması, zihni kendi etkisi altında bırakması ve sonra estetik nesnenin tahayyül alanından nesnel varlığa dönüşmesi serüveni önemlidir. Bu serüven dikkatlilik/farkındalık ve çizgisel zamanı aşır şimdiki anda olabilmek çabasının bir sonucudur. Daha sonra dikkat zihinde artık kolayca kalabilen, zihinde yerleşen bir özelliğe doğru yetkinleşir. Bu da ahlaki/alışkanlıklar erdemidir. Bu aşamadan sonra düşünce kendini var etmek ister ki bu da ameli/pratik erdemdir. Son aşama nazari aşamadır. Bu aşama *temaşa*, *kut ya da mutluluk* devletine sahip olma aşamasıdır. Bu ise nazari erdemdir. Bu aşamaya ulaşmış erdem sahibi, her şeyi bütünsel olarak görebilen, gözlemleyebilen bir ferasete sahip erdemli kişidir. Bu kişi aynı zamanda çevresini iyileştiren bir kişidir. Bütün bu süreçler ise piramidin yapısında olduğu gibi aşağıdan yukarıya doğru yükselmek; yukarıdan aşağıya doğru inmek halleri şeklinde sürüp gider.

Farabi’de bilgidен amaç, kişinin kendilik bilgisidir. Kendilik bilgisi ise bir bütünsellik bilgisidir. İnsan, Tanrı ve Evren bilgisidir. Kozmik yasalarla sınırlanmayan bilgi, ancak zan bilgisidir. Bilginin iyileştirici gücü, kişinin bilgiyi kullanarak kendi içsel ve dışsal problemlerini yine kendi çözmesidir. Kendi bilgi, beceri ve imkânlarının sınırlı olduğu yerde, duyulara, toplumsal hizmete, şaman, bilge, başkan, mürşit veya pirin himmetine başvurup teslim olmasıdır. Kısaca biz bunu “bilgi anlayışının mutluluğa dayalı olması” olarak adlandıracamız. Bilginin amacının “insanın iki dünyasına da mutluluk

¹² Aynı eser, s.67

kazandırmak” olduğunu savunan Farabi olmuştur. Bilgi mutluluk kazandırıyorsa, insan hayatını sorundan, kederden, acıdan iyileştiriyorsa ancak bu bilgidir.

Mutluluk Kavramı

Farabi metinlerindeki “mutluluk” kavramı, teorik ve pratik felsefenin en temel kavramlarından biridir. Farabi, bilginin bizi iyileştirmek, mutlu etmek için var olduğunu ve bu yönünden dolayı onun varlıkta en büyük değer olduğunu savunan bir Türk filozofudur.

Farabi, İlk Varlık’tan sudur eden birtakım akıllardan söz eder. Bu akıllar, doğrudan insan mutluluğuyla ilgili görülen Faal Akılda son bulur. Aynı zamanda İlk Varlık ve diğer varlıklar arasında sürekli bir ilişki de vardır. Farâbî’nin kozmik sistemine örnek olması bakımından Faal Akıl ve mutluluk arasında görülen ilişkiye kısaca değinmek gerekir.

İnsan mutluluğunda, Faal Aklın rolü gözden kaçırılmayacak kadar önemlidir. Zira Farabi'ye göre insanı insan yapan düşünce gücü, özü itibariyle fiil halinde değildir. Ancak Faal Akıldır ki, onu bilfiil kılar ve diğer şeyleri bilfiil düşünülür duruma getirir. Böylece insan, Faal Akıl derecesine ulaşır. İşte insan bu dereceye ulaştıncaya mutluluğu kazanmış olur. Farabi'de insanın Faal Akıl derecesine ulaşmasının adı “ittisal”dir. İttisal insanın ulaşabileceği en yüksek mutluluktur. Farabi'nin sisteminde Faal Akıl - mutluluk bağlantısı kozmik düşünce sisteminin bir sonucudur. Bu nedenle kişinin bilgiyi kazanması için kozmik güçlerle bir bağlantısı olması bilgiyi elde etmenin en üst aşamasıdır. Bu türden bir bilginin, toplum ve birey içinde aynı zamanda iyileştirici ve üzüntülerinden arındırıcı bir özelliği vardır.¹³

Kozmik bir güç olan Faal Akıl, öncelikle, insana, insanî yetkinlikleri kendi başına araştırmak veya araştırmada güçlü kılmak için bir güç ve ilke verir. Bu ilke, *ilk bilgilerden* ve nefsin düşünen kısmında var olan *ilk düşünülürlerden (ma'kulat)* ibarettir. Faal Akıl, insana bu gücü, insanda duyum, arzu, istek ve irade gibi güçlerin meydana gelmesinden sonra verir. Faal Akıldan nefsin düşünen gücüne düşen *ilk bilgiler*, nazari ve fikrî erdemden doğan seçme gücünün var olmasına bağlıdır. İnsanî özün gerçekleştirilmesine yardımcı olan da yine bu güçtür. Aynı zamanda bu seçme sadece insana özgü olup, insan ancak bununla ahlâkî kavramların (iyilik, kötülük, erdem, mutluluk) sahibi olabilir. İnsan için mutluluk – mutsuzluk, erdem – erdemsizlik, ödül – ceza, övmek ve yermek de seçmenin var olmasıyla anlam kazanır. Aynı zamanda insanda seçme gücü gelişince; insan mutluluğu arayıp aramamaya, iyiyi ve kötüyü, güzeli ve çirkini yapıp yapmamaya ve bunları cisimleştirebilmeye; gücü, şevki, niyeti ve sanatı yeterli hale gelir.¹⁴

¹³ Fârâbî; Ârâ Ehl El – Medine El – Fâdila, Beyrut, 2002, s.110; Türkçe, El Medinetü'l Fazıla (çev.: Ahmet Arslan), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990 , s.60

¹⁴ Aynı Eser, s. 62

Mutluluk, Farabi'ye göre bilgi anlayışı ve siyasi yaşamla da doğrudan ilgilidir. Ona göre, her insan hayatını korumak, devam ettirmek, güven içinde yaşamak ve en üstün yetkinliği elde etmek için birçok şeye ihtiyaç duyacak biçimde dünyaya gelmiştir. İnsanın bütün bu ihtiyaçlarını tek başına sağlaması da mümkün değildir. Tersine, insan, ötekine, yani başka insanlara da muhtaçtır. Bu yüzden, insanların sahip olduğu doğal yapının kendilerine verilmesindeki asıl amaç, birlikte oluşturulacak yetkinliğe, yani mutluluğa erişmeleridir. Bu ise ancak onların birbiriyle yardımlaşan – dayanışan topluluklar kurmalarıyla mümkündür. Farabi'ye göre birlikte bir şeyler yapmak erdemdir ve bilginin öğretimi, bizi sürekli bu erdeme doğru götüren mutluluk yolu olmalıdır.

Temeli “iş bölümü” olan böyle bir topluluk, en üstün iyilik ve en üstün yetkinliğe ancak şehirde ulaşılabilir. Şehir oluşturamayan toplumlar üstün yetkinliğe ulaşamazlar. Zira Farabi'ye göre şehir (el-medine), yetkinlik mertebelerinin ilkinin temsil eder. Ancak insanların şehir oluşturma yetkinliği en son yetkinlik değil; ilk yetkinliktir. Aristo siyasetin en yetkin alanı olarak sadece şehri (site) görmesine karşılık; Farabi, şehri, yetkinliğin ilk basamağı olarak görmektedir. İyileştirici bilgi yetkinliğin temelidir. Farabi'nin yetkinlik anlayışı Aristo'nun görüşünden daha geniştir. Farabi'ye göre, şehirlerin birleşmesi olarak milletler alanı ve nihayetinde milletlerin birleşmesi ile bütün bir dünya mutluluk alanına dönüştürülmelidir. Bu dönüşüm de ancak birleşmiş milletler gibi bir topluluğun tüm dünya insanlarını yetkinleştirmek için bilgi sunum sistemine sahip olması ve bu bilgileri tüm dünya insanlarına sunmalarına bağlıdır.

Farabi'nin bu noktayı gözeterek, insan doğasını merkeze alarak mutluluk problemiyle ilgili müstakil eserler vermiş olması dikkat çekicidir. Farabi'ye göre bireyden topluma, toplumdan millete, milletten milletlerin birleşmiş hali olan birleşmiş dünya milletlerine kadar herkesin dünya mutluluğunun peşinde olmaları insanlığın en temel ahlaki ödevidir. Ona göre mutluluk ve erdem arasında kopmaz bir bağ vardır. “Nasıl yaşamalıyım?” sorusunun cevabı: Seni iyileştiren, seni iyi yapan, yani sahibini erdem sahibi yapan bilgiye göre yaşamalısın. Bu türden bir bilgi dünyayı dönüştüren ve tüm milletlerin dünyada mutlu olmak için zemin yakaladığı yüksek bir seviyedir.

Türk-İslam tefekkür tarihine baktığımızda, bilginin hep insanın iyiliğine kullanılmak üzere var olduğunu görürüz. “İlmiyle amel etmeyen âlimin” konumu bu ölçüte göre kötüdür. Çünkü bilgi insanı geliştirir. İki gününü eşit olmaktan kurtaran, değişim ve gelişme sağlayan bu bilgi anlayışıdır. İnsan kendini gerçekleştirmek, aynı zamanda geliştirmek ister. Farabi'ye göre aslında insanın özünü gerçekleştirmesinin ve geliştirmesinin genel adı “mutluluk”tur. Ancak insan bu özünü gerçekleştirmeden de yani mutluluk durumuna erişmeden de, büyük fiziki hazlar yaşayabilir ve bunu “mutluluk” olarak da nitelendirebilir. Asıl tehlike her zaman, “gerçek

mutluluk” ile “mutluluk sanılan şey” arasındaki farkı fark etmemekten kaynaklanmıştır.

İnsanın kendi mutluluğu ve mutluluğun aracı olan dört ana erdem, insanın, toplumun, medeniyetin öncelikli temel derdi/problemi olmalıdır. İnsanın bir şeyi derd edinmeden onun peşinde gitmesi insana kolay gelemez. Bir başka deyişle birey ve toplumlar ne kadar çok erdemli ve mutlu olmayı kendilerine dert edinirlerse o kadar çok mutluluk ve erdem peşinde koşarlar. Mutluluk ve erdem dert edinilmezse bunlarla ilgili hiçbir istek ve gelişme kaydedilemez. Aslında mutluluk kesintisiz yaşamaya dayalı birtakım iyi aktivitelerden ibarettir. İyi aktivitelerin kaynağı ise erdemli olmaktır. Erdemli olmak mutluluk için gerekli olan “iyi güç sahibi olmak” demektir. Eylemlerimizin de amacı olan erdem, hem eylemlerimizi en yüksek amaca yönlendiren, hem de kendisiyle iyi karakter sahibi veya iyi insan olacağımız gerçek bir güçtür. Erdeme sahip olan ancak mutluluk derdini çeker.

Gerçekten de genel anlamda mutluluk peşinde koşmak derdi, birey olarak insanın ilgilenmesi gereken önemli felsefi bir derttir. Felsefi derttir, çünkü bir ömür boyu onun teorik ve pratiği ile zihinsel ve eylemsel olarak meşgul olmamız gerekir. Ayrıca mutluluğu kazandığımız anda da onu özenle korumanız gerekir. Mutluluk ruhumuz için önemlidir, çünkü insan hayatında mutluluktan daha güzel bir başka şey keşfedilmiş değildir. Bir başka deyişle mutluluğa yeterince susamadan onu kazanmak zordur. Bu neden dolayı Farabi mutluluğu kazanmak problemini insanın önünde çözülmesi gereken ciddi bir problem olarak görmektedir.

Bilgi ve Mutluluk İlişkisi

Farabi’ye göre insan, mutluluk yolunda yürüdükçe mutluluğun güzelliğini ancak o zaman tadabilir. Ona göre mutluluk, süreklilik, tutarlılık ve ara verilmeyen bilişsel, duygusal ve eylemsel bir çaba ister. Başka bir deyişle mutluluk, iyi niyet ve sürekli bir çabaya bağlıdır. Mutluluk iç ve dış fırtınalara teslimiyetten daha çok, onlara karşı olan bilişsel aktiviteden ibarettir. Tüten bir baca, işlenmiş bir tarla, yetkin bir şehir, sevgi dolu bir aile, iyinin konu edinildiği bir sohbet, çıkarsız bir dostluk, ötekini iyileştiren bir çaba, bilgi dolu bir beyin, seçime dayalı eylemler, iyi bir karakter ve sanatsal bir nesne, mutluluğun birer sembolüdür.

Mutluluk, yolunda çaba harcadıkça, bu en yüksek amaç uğruna acılara göğüs germeyi öğrendikçe, yetkinlik için kişinin kendisini kontrol etmeyi başardıkça kazanılır. İşte mutluluk yolunun sonu dediğimizde, mutluluk yolunda yürümeyi bıraktığımızda; artık mutsuzlukla uğraşmak zorunda kalırız.

Mutluluğun tersi olan mutsuzluk, kötülüktür.¹⁵ Bu kötülüğün kökeninde de cehalet yatmaktadır. Bu nedenle mutluluk hem bilgi ile ilişkilidir hem de ahlâkî bir yükümlülüktür. Çünkü bilginin de ahlâkî yaşamın da hedefi mutluluktur. Mutluluk bilinç ve cesaret işidir. Bilgisizlik sonucu ulaşılan mutluluk sözde mutluluktur. Öyleyse mutluluk bir bilgi işidir: Fark etme, ayırt etme, yargılama, düşünebilme işidir. Farabi'nin deyimıyla, mutluluk "fikir yetkinliğine" sahip olabilme işidir. İyi bir karaktere sahip olmak da mutluluk için gerekli bir koşuldur. Çünkü mutluluk, ancak iyi bir karakterle kazanılır. İnsan, mutluluğu, sorunlardan, acılardan, kaygılardan azade bir ruh hali olarak düşünmemelidir. İnsan gerçekte yüz yüze, hayatın sorunlarıyla iç içe olduğu halde, mutlu olabilir.

Neden bilginin peşindeyiz? Çünkü özümüzde saklı gerçeği hissettiğimiz ve bu nedenle hakikatin/gerçekliğin özlemini daima içimizden duyduğumuz için. Gerçeği anlamaya, yorumlamaya, sorunlarıyla baş etmeye çabalamak, kısacası araştırmak gerçeği arayan insanın gerçek özlemidir. Bilmek ve kavramak insanı mutlu kılar, onu iyi yapar ve iyileştirir. Gerçeklik aynı zamanda insanı iç ve dış özgürlüğe kavuşturur ve insanı tutkularından arındırır. Gerçekliğe sahip olmak insanı hem kendine hem de doğaya egemen kılar. Mutlu insan, egosunu tanıyıp onu yenebilen, kendini kolayca eleştirebilen, kendini tanımaktan ürkmeyen özgür bir insandır. Tüm bunlar da ancak bilgi ile sağlanabilir.

Farabi'ye göre mutlu insan, kendini aşmak, evrenle bütünleşmek, öğrenmek ve hep üretmek zorundadır. Çünkü mutluluk, olanaklarını ve kendisini gerçekleştirme çabasında yatar. Mutsuz insan, olanaklarını keşfetse de, kendisini gerçekleştirmeyendir. Mutsuzluk, insanın yaşama beceriksizliği, bilgiyi kullanmayı öğrenememesidir. Kendini gerçekleştirmeyen, en iyi amaca göre hayal kuramayan, görüşlerini açık açık dile getiremeyen insan, mutlu olmaz, sağlıklı olamaz. Çünkü mutluluk, aynı zamanda, ruh ve beden arasında güçlü bağdan dolayı daha sağlıklı olmamızı da sağlar.¹⁶

Mutluluk, değerlerine erişen insanın bilincinde doğan bir olumluluk duygusudur. Üretken, çalışmaya değer veren bir insan için mutluluk, onun kendi hayatına hizmet yolundaki başarısının ölçüsüdür. Mutluluk, çelişkisiz, cezası ve suçluluk duygusu olmayan, insanı tahrip etmeyen bir neşe demektir.¹⁷ Bu türden bir neşe kutsala yakın olan bir neşedir. Kozmik dansın ritmine kendini kaptıran insanın vecd halidir. Böyle bir mutluluk, kuttan etkilenmiş bilginin terapi ettiği bir eylemler dizisidir.

¹⁵ Farabi; Fusulü'l-Medeni, Beyrut, 1993, s.80; Türkçe, (çev.: Hanifi Özcan) Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1987, s.59

¹⁶ Mehmet C. Öz, Michael F. Roizen, Kullanım Kılavuzunuz, Koridor Yayınları, İstanbul, 2005, s.69

¹⁷ Sabahattin Sakman; Rasyonel İnsanın Felsefesi, Aklaçağrı Yayınları, İstanbul 1998, s.75

Doğamız mutluluğa göre programlanmıştır. Bu durumda, doğamızda, neşe, huzur, sükûnet veya ruhun iyi durumda olması için pek çok sanatın var olduğunu bilmekte fayda vardır. İnsanı mutluluk yoluna yönlendirme tamamen iyi bir motivasyon işidir. Motivasyon ise bilgiyi iyi kullanabilen bir öğretici işidir. Keza motivasyon, iyi duygulara sahip olmak, kötü duygulardan ise kendini arındırmak demektir. Bu nedenle Farabi göre şehir başkanı şehir halkının mutluluğu için mutluluk alanları oluşturmakla yükümlüdür.

Hiçbir duygu kendi doğasından dolayı iyi veya kötü değildir. Duyguları iyi veya kötü yapan, insanların onları kullanım biçimleridir. Negatif duygular, enerjimizi azaltarak, içsel kısır monologlara neden olduklarından, ruh halimizi kötüleştirmekte ve bedensel yaşamımızda olumsuz etkiler oluşturmaktadır. Günümüzde kötü duyguların mide, kalp- damar, beyin gibi bedensel hastalıklara neden olduğu, iyi bilinen bir gerçektir. Kendini iyi hissetmeyi herkes ister, ancak kendini iyi hissetmenin de bir sanat olduğu, çok az kişinin farkında olduğu bir gerçektir.

Son zamanlarda, bize haz veren etkinliklerin büyüüne kapılan, zahmete katlanma, sabır, kendini kontrol, tahammül gibi iyileştirici erdemleri yaşamımızdan bir kenara atan kültüre doğru hızla yolculuk yapan bir toplum olmaya başladık. Dünyamızı paylaştığımız insanları ve sahip olduğumuz veya olacağımız nesnelere, verdikleri haz oranına göre değerlendirme alışkanlığını kazanmaya başladık. Batı kültüründe toplumlarıyla yakından ilgilenmeyi erdem konusu yapmış birçok erdemli düşünürler vardır ve onlar hazza olan bu ölçsüzce yönelişi “gerçek tehlike” olarak nitelendirmektedirler.¹⁸ Kültürümüzün bu tehlikenin farkında olmasının ve bu gerçek mutluluk kültürünü oluşturmanın tarihi ise binlerce yıllık geçmişe dayanmaktadır. Ayrı bir çalışma konusu olan “Kut” kavramına bakmak bile bize bu konuda fikir vermekte yeterlidir.¹⁹

Türk-İslam tefekkür tarihinde mutluluk genel anlamda “iyi olmak”, ‘iyi yapmak’ ve ‘iyi yaşamak’ ile ilgili şeylere bağlı olarak düşünülmüştür. Bilgi, bizde doğuştan var olan merak duygumuza dayanmaktadır. İnceleme, araştırma, yeni şeyler keşfetme yeteneğimizi, merak duygumuza borçluyuz. Merak duygumuza dayalı araştırmaktan, bilmekten amaç ise daha “iyi hayatın” ne olduğunu öğrenmektir. Kendimizi üzüntülerden tedavi etmektir.

Sahip olduğumuz bilgi ile mutluluk yolunda ilerlemek için yapılan bu başlangıç çabasının boşa gitmemesi için “bilgiyi kullanmak” zorunlu koşul olarak görülmektedir. Bilgiden amaç tek tek şeyleri (nesnelere) araştırmak, bilmek değildir. Daha çok bunları bütünü gözeterek “yapmak”tır. Erdemi bilmek yeterli değildir. Ayrıca onu kazanma, elde etme ve kullanma amaç

¹⁸ Helmut, Schmidt; Toplumda Ahlâk Arayışı (Çev.:Fatma Artunkal),Sabancı Üniversitesi Yayınları , İstanbul 2002, s.3-8

¹⁹ Mübahat Türker-Küyel; İbn Sinâ Doğumunun Birinci Yılı Armağanı “Kut, Farabi ve İbn Sînâ’daki Al-Akl Al-Fa’âl İçin Bir Temel Oluşturabilir Mi?”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, s.489-589

edinilmelidir. Bunun dışında erdem ve mutluluğa ulaşmanın bir yolu yoktur.²⁰ Nitekim bu konuda, hem Aristo hem de Farabi'ye göre bilgiyi kullanmanın dışında iyi olmanın, gıpta edilecek, övünülecek, kendisiyle mutluluğa ulaşılacak iyi bir hayata sahip olmanın bir başka yolu olduğu, görülmemektedir.

Bilgi ve mutluluk arasındaki güçlü bağa işaret etmek için olsa gerek “mutluluğu ancak bilen kişiler kazanabilir” denilmiştir. ²¹ Gazali, mutluluk kavramında bilmenin önemini vurgularken, “ Satrancı az çok bilen bir kimse, satranç taşlarını yerli yerine koymasını bilen kimseden daha sevinçlidir” demekte ve böylece bilgisini kullanan insanın nasıl mutlu olduğuna işaret etmektedir.²² Mutluluk, insanın varoluş amacıdır. Mutluluğun insanın varoluş amacı olması, insana daha iyi yaşaması için gerçek bir neden sunmasının yanı sıra; aynı zamanda, onun her an daha iyi bir yaşam için güçlü bir isteklendirme (motivasyon) içinde olmasını da sağlar. Çünkü herkes, mutluluğun insan yaşamı için en yüksek arzu olduğunu bilir.

Yaşama Sanatı

Bir bakıma “iyi hayat” anlamına gelen mutluluk, insanın sahip olduğu fonksiyonlarını, buradaki yaşamda gerçekleştirmesine bağlıdır. Bu nedenle, “mutluluk” ile buradaki “hayat” kavramları arasında olumlu bir bağ vardır. Olumsuz duygular insanı hayat karşısında kısıtlar, insanı kapatıp daraltır; olumlu duygular ise insanın hayat karşısındaki olanaklarını artırır ve insanı genişletir, rahatlatır. Bu nedenle, insan, sahip olduğu bütün fonksiyonlarını nasıl kullanacağını bilmek ve mutluluğu kazanmak için gerekli olan “yaşama sanatını” öğrenmek zorundadır. Bundan dolayı, hemen hemen bütün filozofların baştan beri bütün çabaları ve en önemli hedefleri iyi bir hayat için yaşama sanatına katkıda bulunmak olmuştur.

Sokrates'in yaşama sanatıyla ilgili ortaya koyduğu sorgulayıcı yöntem, felsefe dünyasında çok büyük bir iz bırakmıştır. Öyle ki, Sokrates'e karşı çıkanlar bile onun yöntemini izlemeye mahkûm olmuştur. Farabi'nin metinleri de bize aynen Sokrates'te olduğu gibi, daha iyi bir hayat için sorgulanmış felsefi tartışmaları hatırlatmaktadır. Farabi'nin felsefe dünyasına sunduğu bunca muazzam eserlerdeki felsefi müktesebatın arkasındaki temel amacının kendini iyileştirmek, mutluluğu kazanmak için gerekli olan yaşama sanatına, önemli bir katkı olduğunu düşünüyoruz.

Farabi'nin düşünce sisteminde iyi hayat kavramı, bütünsel bir anlam içermektedir. Ancak bu bütünsel hayat içinde her bir varlığın hayatı da, bulunduğu konuma, işleve bağlı bireysel (tür) bir hayat formudur. Türe ait

²⁰ Aristoteles; Nikomakhos, s.218

²¹ Stefan Klein ; Mutluluğun Formülü (Çev.:Ogün Duman) , Arkadaş Yayınevi , Ankara 2004 , s.16

²² İmam Gazali ; Kimyâ-yı Saadet (Çev.: Mehmet A. Müftüoğlu ; A. Fikrî Yavuz),Çile Yayınları , İstanbul 1980 , s.32

bireysel hayat, bütünsel/kozmetik hayatın bir parçasıdır. Kozmik hayat, gök cisimleri, faal akıl vb. ile insan hayatının yetkinleşmesi için yardımcı olurlar. Bireysel insan da kozmik hayatın yetkinliklerine benzemek için yukarıya doğru çaba harcar, hatta İlk Nedenin hayatını örnek almaya çalışır. İnsan hayatı en yetkin olan İlk Nedenin eylemlerini taklit etmek için vardır. “Bütün varlıklar düzene uygun olarak İlk Nedeni takip ederler. Varlıklarını kendisine borçlu oldukları şeye ta baştan itibaren sahip olanlar, İlk Nedeni ve onun amacını baştan itibaren örnek kabul edip taklit ederler. Bundan dolayı, onlar, ebedî mutluluğu tadarlar ve en yüksek mevkileri işgal ederler.”²³

Burada işaret etmemiz gereken bir başka husus da iyi bir yaşam sanatı ile hayatı bir bütün olarak görebilme gücünü ancak yakalayabileceğimiz gerçeğidir. Türk-İslam tefekküründe kozmoloji görüşü Mutlak Güzelliğin kendisini evren aracılığıyla en ince sanatlarla tecelli ettiği görüşüne dayalıdır. Kozmik hayat bilinci, bize hayatın bütünselliğini hatırlatır. Bizden başka hayatlar karşısında duruşlar almaya, ilişkiler geliştirmeye bizi yönlendirir. Hayatı bir bütün olarak görebilme erdem ve sanatı üzerine birçok deyimler vardır. Aslında hayatın anlamı bütünlüğünde yatmaktadır. Örneğin altın yumurtlayan tavuk masalında olduğu gibi hayatı bütünlüğünde görmek gerekir. Masalda tavuk olmadan altın yumurtalar da olamaz; tavuk ne denli bezdirici ve ağır olsa da karşıtlıkların sentezini gösteren hayatı temsil etmektedir. İşini ne kadar ağırdan almış olsa da tavuğun yumurtaları altındandır. Sabırsızlığa kapılıp bir an önce altına sahip olmak için onu parçaladığımızda, elimize ölü bir tavuktan başka bir şey geçmez.

Aynı şey yaşamın gizemli kaynağını bulmak için “insan vücudunu parçaladığımızda ya da bir bitkiyi çamurlu köklerinden ayırdığımız zaman da gerçekleşecektir. Bu olayın tastamam benzeri, insanlar hayatı sevip ölümden nefret ettikleri anda veya gençliklerine sınımsız sarılarak yaşlılığı yadsıdıkları zaman çok daha vahim bir şekilde cereyan eder; çünkü bu, dağın sadece bir inişten ya da çıkıştan ibaret olduğunu düşünmeye benzer. Hayatın anlamı onun bütünlüğünde yatar, sadece anlamı değil, ama onun var oluşu içindedir. Gerçekten biz yalnızca hayatın farkındayız ve hayat sayısız karşıtlık çiftlerine bölündüğü için sadece kendisini sergileyebiliyor; hareketi, karşıtı olan durağanlıktan, uzun kısıdan, ışığı karanlıktan, sıcaklığı soğuktan, sevinci de üzüntüden dolayı tanıyoruz.”²⁴

Bundan dolayı, Farabi ‘iyi hayat’ için gerekli olan bilgiyi zihinde içselleştirilmemiş, salt belleğe, soğuk öğüt ve kuru nasihatlere dayalı olmaktan kurtarmak gerektiğini düşünür. Bilgi ancak terapi/iyileştirici özelliğini taşırsa insan zihninde kalıcı ve zevkli bir hale gelebilir. İnsan zihni mekanik değil, son derece esnek bir özelliğe sahiptir. Bir başka deyişle zihin kendisini, yapı ve sistemlerini bilgiye, sanata, koşullara ve acıdan kurtulmak

²³ Fârâbî; Medine, s.122; T:s.74

²⁴ Alan Watts; Mutluluğun Anlamı (Çev.:Semih Aközlü), İmge Kitabevi Yayınları , Ankara 1992, s.25

amacına bağlı olarak değiştirebilir. Zihnin kendini esnek bir biçimde değiştirmesi sayesinde problemlerle daha kolay baş edebilir. Zihin sadece bilgiyi işlemez aynı zamanda bu bilgi ile kendini de değiştirir ve biçimlendirir.

Felsefi mutlulukta esas olan, mutluluğun sadece zihnin hallerinde saklı kalması değil; tam tersi zihnin hallerinden karakter, huy, mizaç durumuna, buradan da zihnin hallerinin cisimleşme, şeyleşme durumuna geçmesi gerekmektedir. Bilgiden eyleme olan bu geçiş özel bir “sanat” gerektirir. Nitekim Farabi, “Bu meseleleri araştırmaya koyulmadan önce, bütün bu metotların bir sanat olduğunu bilmeye, türleri olan değişik metotları ve bu metotların her birine ait alametlerini ayırt edecek bir ilme zorunlu olarak muhtaç olduğumuz açıklığa kavuşmuştur”²⁵ demektedir. Felsefi mutluluk için bu özel mutluluk sanatının gerekli olduğu bilincini taşımak önemlidir.

Farabi’ye göre, bize “yapılacak olan şeyin bilgisini” ve “onu yapma gücünü” bu sanat kazandırır. Bu sanatla insan kendi “*hayat tarzının* hangisinin en iyi olduğunu araştırmasına,” bu sanatla “iyilikleri bilmeye yönelmesine ve yapma gücünü kazanmasına araç olan sanatı” elde eder.²⁶

Farabi, mutluluğun içsel boyutunu ortaya çıkardığı diğer eserlerinden sonra *El-Medinetü'l Fadıla*'da özellikle mutluluğun dışsal içeriği olan şehir kavramı üzerinde titizlikle durur. “En üstün ve en büyük yetkinliğe ilkin ancak şehirde ulaşılabilir”²⁷ “İlk yetkinliğin, amacı son yetkinliliktir.”²⁸ “Şehir yetkinlik mertebelerinden ilkin temsil eder.”²⁹ Çünkü “Farabi, toplum sınıfları içinde, en yüksek iyilik ve en üstün yetkinliğe ilk olarak şehirde ulaşılacağını düşündüğünden, incelemesini şehir sanatı üzerinde yoğunlaştırır. İnsanlar, iyi olsun kötü olsun, amaçlarına irade ve seçim (ihtiyar) ile ulaştıkları için, onların kimisini elde etmede şehrin sağladığı yardımlaşma imkânını kullanırlar. Bir başka deyişle, aynı amaç için bir kısım insanlar bir araya gelir ve onu elde etmede birbirlerine yardım ederler.”³⁰

Farabi’ye göre insanlar mutluluk yolunda ilerlerken, sadece mutluluğun içsel boyutu olan bireysel zihin halleri üzerinde yoğunlaşarak, bireysel psikolojik tatminle sınırlı kalmamaları gerekir. Bir başka deyişle mutluluğu sadece kendilerinde inşa etmekle yetinmemeli aynı zamanda, aile, dostluk, toplum ve özellikle şehir gibi çevrelerde de mutluluğun unsurlarını gerçekleştirmeye çalışmalıdırlar. Farabi aile, dostluk ve şehir sanatı üzerinde önemle durur. Bu nedenle bireysel mutluluk için kullanılan alışkanlık, kendini yönetme ve iyi karakter sahibi olma gibi araçlar dışsal dünyada da

²⁵ Farabi; Tahsil, s.121; T:s.22

²⁶ Fârâbî; Tenbih, s.74; T:s.50

²⁷ Fârâbî; Medine, s.117; T:s.70

²⁸ Fârâbî; Siyâse, s.31

²⁹ Aynı eser, s.69; T:s.36

³⁰ Ahmet Kamil Cihan; Farabi'nin Siyaset Felsefesinde Türk Devlet Anlayışının İzleri, Bilimname, Kayseri, 4 Ocak 2004, s.20

kullanılmalı ve böylece eylemler ailede, dostluklarda ve şehirde bireyde olduğu gibi bedenleşmeli ve cisimleşmelidir.

Aksi takdirde, mutluluğun içsel boyutu ile dışsal boyutu birbirinden koparılmış olur. Mutluluğun içsel boyutu ile dışsal boyutunu birbirinden koparmamak ahlâkî bir sorumluluktur. Çünkü Farabi'ye göre bir insanda dört temel erdem gerçekleştikten sonra, geriye milletler ve şehirlerde erdemlerin özel örneklerinin gerçekleştirilmesi ve bu özel örneklerin milletler ve şehirlerde nasıl var edileceğini bilme sanatını icra etmek kalır. Çünkü böyle büyük bir sanat gücene sahip olan bir insanın, erdemlerin özel örneklerini milletler ve şehirlerde gerçekleştirme gücüne de sahip olması gerekir.³¹

Sonuç

Sonuç olarak görüldüğü gibi kültür ve medeniyetlerin bilgiye yaklaşım tarzları insan yaşamının şekillenmesinde oldukça etkilidir. Bilgi yaklaşımları bilginin doğayı ve insanları kontrol altına almak olan kültürlerin, kendilerini bilginin sadece hükmedecek bir güç olduğu yaklaşımı ile sınırlamaları dünya mutluluğu için kaçınmaları gereken bir yaklaşım sonucu olduğu ortaya çıkmaktadır. Dünya, bilginin insana, hem yumuşak güç olarak hem de onu iyileştiren ve insanın içine düştüğü zihinsel mutsuzluğunu da terapi edici bir yaklaşımı benimsenmesini daha çok hak etmektedir. Türk- İslam tefekkürü dünya için bu yaklaşıma en güzel bir örnektir. Bilginin sahibini iyi yapması gereken, her koşullarda sahibini iyileştiren ve terapi eden bir enerji ve şifa gücü olduğu yaklaşımının önemli olduğu sonuçları burada değerlendirilen önemli bir sonuçtur. Farabi'nin bilginin daima zihinsel hallere dönüştürülmesi gerektiği ve zihinsel hallerin insanda aynı zamanda alışkanlıklar, iyi meleke, iyi beceri, faydalı teknik ve iyi karakter haline gelmesi ve bunun da toplumsal yapı içinde desteklenmesi düşünceleri dikkat çekicidir. Farabi'nin bilgi gücünü insanı ve dünyayı iyileştirmesinden almaktadır düşüncesi bilginin iyileştirici gücü açısından önemlidir. Düşünürümüze göre bilgi insanlığa iyileşme sağlamıyorsa buna bilgi olarak itibar etmemek gerekir. Bilginin insanı iyileştirmesi, insana terapi vermesi ve onu mutlu kılması bilginin doğasındandır. Farabi'nin ahlaki ödev olarak gördüğü mutluluğun kapsamının dünya mutluluğunu da kapsadığını vurgulamak önemlidir. Türk tefekkür dünyasının dünyaya yapacağı en önemli katkılardan biri de Farabi'nin "dünya mutluluğunu" hedefleyen bu geniş vizyonunu yeniden gündeme taşınmasıdır.

KAYNAKÇA

- ALAIN; Chartier **Mutlu Olma Sanatı**, (Çev.: Yaşar Nabi Nayır), Varlık Yayınları, İstanbul 1995
- ARİSTOTELES; **Eudemos'a Etik**, (Çev.: Saffet Babür), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1999
- ; **Nikomakhos'a Etik**, (Çev.: Saffet Babür), Bilgesu Yayıncılık, Ankara, 2009
- ; **Ruh Üzerine**, (Çev. : Zeki Özcan), Alfa Yayınları, İstanbul 2001
- AYDOĞAN, Ahmet; **Şehir ve Cemiyet**, İz Yayıncılık, İstanbul 2000
- BAŞER, Sait; **Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990
- BAUMAN, Zygmunt; **Postmodern Ahlâk Denemeleri**, (Çev.: İsmail Türkmen), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001
- BRUN, Jean; **Stoa Felsefesi**, (Çev. : Medar Atıcı), İletişim Yayınları, İstanbul 2003
- BURNS, David; **İyi Hissetmek**, (Çev.: E. Tuncer, Ö. Mestçioğlu, İ.E.Atak, G.Acar), Psikonet Yayınları, 2006
- CİHAN, Ahmet Kamil; **Farabi'nin Siyaset Felsefesinde Türk Devlet Anlayışının İzleri**, Bilimname, Kayseri 4 Ocak 2004
- CONLAN, Roberta ; **Zihnin Halleri** (Çev.: Derya Duman), Phoneix Yayınevi, Ankara 2001
- EBÛ BEKİR RÂZÎ; **Ruh Sağlığı** "Et - Tıbbu'r Rûhânî", (Çev.: Hüseyin Karaman), İz Yayıncılık, İstanbul 2004
- EPIKTETOS; **Düşünceler ve Sohbetler** (Çev.: Cemal Süer), Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999
- EPIKÜR ; **Mektuplar ve Maksimler** (Çev.: Hayrullah Örs), Remzi Kitabevi, İstanbul 1962
- FÂRÂBÎ; **Ârâ' ehl El - Medinetü'l - Fâdıla**, Beyrut 2002.
- ; **El - Medinetü'l - Fâzıla**, (Çev.: Ahmet Arslan) Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990
- ; **Fusulü'l - Medeni**, Beyrut 1993
- ; **Fusulü'l - Medeni, (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler)**, (Çev.: Hanifi Özcan) Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 1987
- ; **Kitâb Es - Siyâse El - Medineyye**, Beyrut 1993

- ; **Es - Siyâset ul - Medineyye veya Mebâdi'ul-Mevcûdat** (Çev. : Mehmet Aydın, Abdulkadir Şener, M.Rami Ayas) Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980
- ; **Mutluluğun Kazanılması**, (Çev.: Ahmet Arslan) Vadi Yayınları, Ankara 1999
- FORSTATER, Mark; Marcus **Aurelius'un Ruhsal Öğretileri** , (Çev. : Nafiz Güder), Dharma Yayınları, İstanbul 2001
- HACİP, Yusuf Has; **Kutadgu Bilig** (Çev.: Fikri Silahtaroglu), Kültür Bakanlığı, Ankara 2000
- HADOT, Pierre, Ruhani Alıştırmalar, (Çev.: Kübra Gürkan) Pinhan Yayınları, İstanbul, 2012
- HUME , David ; **İnsan Zihni** (Çev.: Semlin Evrim) , Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları , İstanbul 1986
- , David; **İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme** (Çev.: Aziz Yardımlı), İdea Yayınları, İstanbul 1997
- İBN MİSKEVEYH ; **Ahlakı Olgunlaştırma** (Çev.: Abdulkadir Şener , İsmet Kayaoğlu, Cihad Tunç), Kültür Bakanlığı Yayınları , Ankara 1983
- İMAM GAZALİ ; **Kimyâ-yı Saadet** (Çev.: Mehmet A. Müftüoğlu , A. Fikri Yavuz), Çile Yayınları , İstanbul 1980
- KANT, Immanuel; **Ethica Etik Üzerine Dersler**, (Çev.: Oğuz Özügül, Yasemin Özcan), Pencere Yayınları, İstanbul 2003
- , Immanuel; **Pratik Aklın Eleştirisi**, Türkiye Felsefe Gurubu
- KINALİZÂDE, Ali; **Ahlâk**, (Çev.: Hüseyin Algül) , Tercüman Yayınları, Şehir ve Tarih Yok
- , Ali Efendi; **Devlet ve Aile Ahlâkı**, Tercüman Yayınları, Yer ve Tarih Yok
- KLEİN, Allen; **Mizahın İyileştirici Gücü** , (Çev.: Sibel Karayusuf), Epsilon Yayıncılık, İstanbul Tarih Yok
- KLEİN, Stefan; **Mutluluğun Formülü** (Çev.: Ogün Duman), Arkadaş Yayınevi; Ankara 2004
- KRİSHNAMURTİ , Jiddu ; **Farkındalığın Işığı** (Çev.: Nil Gün), Kuraldışı Yayınları, İstanbul 1995
- MAHMUT-I Şebüsteri, **Gülşen-i Raz** (Çev. A. Baki Gölpinarlı) Türkiye İş Bankası Yayınları İstanbul,2011
- LAMA, Dalai; **Mutluluk Sanatı**, (Çev.:Güneş Tokcan), Dharma Yayınları, İstanbul 2001

- LUPTON, Deborah; **Duygusal Yaşantı** (Çev.: Mustafa Cemal), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2002
- LYNCH, Sandra M.; **Dostluk Üzerine** (Çev.: Fermâ Lekesizalın), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1997
- MACINTYRE, Alasdair; **Erdem Peşinde**, (Çev.: Muttalip Özcan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001
- MARAR, Ziyad; **Mutluluk Paradoksu**, (Çev.: Serpil Çağlayan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2004
- MARİNOFF, Lou; **Felsefe Terapisi** (Çev.: Erhan Sökmen), Gendaş Kültür Yayınları, İstanbul 2004
- MAUROİS, Andre; **Yaşama Sanatı** (Çev.: Nazmi Şentürk), Mutlu Yayıncılık, İstanbul 2000
- NIETZSCHE, Friedrich; **Ahlâkın Soykütüğü Üstüne** (Çev.: Ahmet İnam), Yorum Yayınevi, İstanbul 2001
- , Friedrich; **İyinin ve Kötünün Ötesinde** (Çev.: Ahmet İnam), Yorum Yayınevi, İstanbul 2001
- PASCAL, Blaise; **Düşünceler**, (Çev.: Metin Karabaşoğlu), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000
- PLOTİNUS; **Enneadlar**, (Çev.: Zeki Özcan), Asa Kitabevi Yayınları, Bursa 1996
- SAYAR, Kemal; **Terapi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011
- RAYMOND J. Corsini. **Modern Psikoterapiler** (Çev. Esra Güzelyazıcı) Kaknüs, İstanbul, 2012
- SCHOPENHAUER, Arthur; **Yaşam Bilgeliği Üzerine Aforizmalar**, (Çev.:Mustafa Tüzel), Kabalıcı Yayınevi , İstanbul 1998
- TÜRKER-KÜYEL Mübahat; **İbn Sinâ Doğumunun Birinci Yılı Armağanı**, "Kut, Farabi ve İbn Sînâ'daki Al-Akl Al-Fa'âl İçin Bir Temel Oluşturabilir Mi?" Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984
- WATTS , Alan; **Mutluluğun Anlamı** (Çev.: Semih Aközlü), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1992
- OUSPENSKY, P.D., **İnsan Gerçeği, Kendini Bilmek** (Çev. Ali Belbez) Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul, 2010